

Onderwijskunst heeft meerwaarde voor onderwijs jonge kinderen

Een kast vol mogelijkheden

De verzameling exemplen groeit elk jaar. Binnen *Driestar educatief*, op basisscholen en in het voortgezet onderwijs worden steeds nieuwe thema's ontsloten: Canonzingen, Bouwen, Jan Huygen van Linschoten, Rembrandt, Gutenbergs drukmachine, De watersnoodramp, De krant, Mondriaan, Camera Obscura, De negende Symfonie van Beethoven, Anne Frank, Willem van Oranje, Het Wilhelmus, Wolken. De lijst is langer en het aantal onderwerpen breder.

Als leerkrachten uit de onderbouw van het basisonderwijs de onderwerpenlijst onder ogen krijgen, zijn een gereserveerde blik en een afwijzende houding vaak praktisch. Begrijpelijk. Toch is deze houding niet nodig: onderwijskunst is óók geschikt voor de groepen 1, 2, 3 en 4. In dit artikel laten vier mensen uit de praktijk iets zien van de mogelijkheden én de meerwaarde die onderwijskunst biedt voor onderwijs aan jonge kinderen. 'Het is niet spelen met, maar zelf speler zijn.'

Het gewone wordt bijzonder

Annelies Kraaiveld, Winnie Verbeek, Willemieke Reijnoudt – medewerkers van *Driestar educatief* – en Annemarieke Verboom – leerkracht op Johannes

exempel. Annelies legt meteen een belangrijk punt op tafel: 'Wil je een aansprekend exemplen voor jonge

Willemieke Reijnoudt en Annelies Kraaiveld

kinderen? Dan moet het thema heel dicht bij de kinderen staan. Bij onderwijskunst ligt sterk de nadruk op de verschijnselen. En daar is de wereld vol van! Aan dingen die voor je voeten komen of waar je langs heen loopt, zoals een zaadje, blad, kastanje of schelp, is met kleuters heel veel te beleven.' Enthousiast voegt ze

Annemarieke Verboom

Calvijnsschool te Sliedrecht – weten waar ze het over hebben.¹ Terwijl de één al een exemplen voor jonge kinderen heeft ontwikkeld en uitgevoerd is een ander bezig met het ontwerpen van een aansprekend

Winnie Verbeek

eraan toe: 'Met grote aandacht en veel oog voor detail kunnen 5 à 6-jarigen over zo'n voorwerp verrassende en boeiende gedachten uitwisselen. Het gewone wordt op deze manier heel bijzonder.' Willemieke

haakt hier aan: 'Als het gaat om thema's die geschikt zijn voor het onderwijs aan kleuters wordt meestal gedacht aan thema's met actuele betekenis, zoals de bakker, de kapper of het ziekenhuis. Met kleuters kun je echter ook heel goed thema's bespreken die een relatie hebben met de schepping, thema's waarin diepere dingen verborgen liggen. Ik heb dat onder meer ervaren toen ik de uitvoering met kleuters van een gedeelte van het exemplaar "Stenen" meemaakte. Tijdens de nascholing die ik geef komen kleuterjuf's eveneens met prachtige voorbeelden.'

Winnie wijst erop dat het bij onderwijskunst uiteindelijk gaat om het centraal stellen van een fenomeen. 'Dat is de kern van onderwijskunst en dat is ook mogelijk met jonge kinderen. Zolang het thema maar dicht bij hun belevingswereld wordt gebracht.' Winnie denkt wel dat onderwijskunst gemakkelijker te doen is met oudere kinderen. 'Volgens mij ligt dat aan het ontsluiten van een mensheidsthema. Om als kind hiermee verbonden te worden moeten vaardigheden als het historisch besef en verbanden leggen aanwezig zijn. Bij jonge kinderen zijn die nog volop in ontplooiing. Dat geldt trouwens ook voor de woordenschat die nodig is om gedachten en gevoelens te verwoorden.' Willemieke denkt dat het feit dat onderwijskunst gemakkelijker te doen is met oudere kinderen er ook mee te maken heeft dat de Lehrkunsttheorie² oorspronkelijk ontwikkeld is voor oudere kinderen. De meeste exemplaren die nu ontwikkeld zijn, zijn gericht op de bovenbouw van het basisonderwijs. 'Dat betekent niet dat onderwijskunst

niet geschikt is voor jonge kinderen. De ervaringen zijn positief!

Van die ervaringen geven Annelies en Winnie een voorbeeld. Beiden zijn betrokken bij de ontwikkeling van het exemplaar 'De kast' en zijn erg enthousiast. Winnie: 'De kast' is een thema dat dicht bij de kinderen

staat als je denkt aan het verzamelen, het ordenen en het neerleggen dat daaraan verbonden is. Deze principes nemen ook in de volwassen wereld een grote plaats in. Denk aan de musea met hun eigen ontstaansgeschiedenis gericht op het verzamelen, neerleggen en ordenen.'

Annelies heeft inmiddels een deel van dit exemplaar uitgevoerd in een groep 2. 'In de kleutergroep hadden we een kast neergezet met allerlei voorwerpjes erin. De deuren en de laden van de kast waren dicht. De kleuters kwamen binnen. Direct had de kast hun aandacht. Op de vraag Wat zou er in de kast zitten? kwamen spontane reacties. "Er zitten poppetjes in"; "Er zitten onderbroeken in en sokken"; "Er zitten spelletjes in". Op de vraag Hoe kun je iets mooi neerzetten in een kast? kon niet alleen met woorden geantwoord worden. Kinderen lieten ook met hun handen zien wat ze bedoelden. Na het nadenken en voordoen gingen de kleuters zelf proberen hun eigen voorwerpjes mooi neer te leggen. Hier werd geleerd, gesproken, nagedacht!'

Diepere dimensie

Onderwijskunst biedt een meerwaarde in het onderwijs aan jonge kinderen. Voor Winnie is dit geen vraag, maar een weet. 'Voor mij heeft het echt meerwaarde dat je bij onderwijskunst, ook als je hiervan gebruik maakt bij het jonge kind, de werkelijkheid volledig in haar waarde kunt laten en onderwijs inzet om deze te ontsluiten. Bij andere onderwijsconcepten verschuift vaak de aandacht van het onderwerp naar het concept zelf. Daardoor ben je veel minder "natuurlijk" bezig. Waar het echt om gaat verlies je dan snel uit het oog.'

Annelies denkt bij meerwaarde aan de betrokkenheid van de kinderen op het onderwerp. 'Ik overdrijf niet als ik zeg dat kinderen met heel hun wezen bij het leerproces betrokken zijn. Ik denk dat die sterke betrokkenheid komt door de centrale plaats die het fenomeen –verschijnsel – inneemt. Een steen is zo herkenbaar en alledaags, maar toch zo onbekend. Er valt bij nader inzien heel veel aan te leren en te ontdekken. Het fenomeen stelt zijn vragen en de kinderen worden daarin op een heel natuurlijke manier meegenomen.'

Een open leerhouding is volgens de docenten bij onderwijskunst onmisbaar. Annemarieke: 'Wanneer de leerkracht en de kinderen zich samen verwonderen over de prachtige dingen in Gods schepping, leren de kinderen bewust een vragende houding aan te nemen ten opzichte van de dingen om hen heen. Op die manier ervaren ze de dingen heel intens.' Willemieke en Annelies: 'Het gaat om analyseren, rust nemen, luisteren, goed waarnemen,

verwonderen en verbazen. Kinderen leren zich enerzijds vast te bijten in onderwerpen. Dat vraagt

om een nieuwsgierige houding. Anderzijds leren ze hun gedachten en gevoelens (die bij leren een heel belangrijke plaats innemen) naar elkaar toe onder woorden te brengen. Hierbij gaat het om de houding

naar de ander toe. Aan elkaar uitleggen en doorvragen is enorm goed voor kleuters.'

Niet spelen met, maar zelf speler zijn

Spel spreekt alle leeftijden aan, niet in het minst jonge kinderen. In haar exemplaar 'Levenslessen met Kikker en Pad' speelde Annemarieke de rol van schrijver Arnold Lobel.³ 'De kinderen uit groep 3 gingen als vanzelf in het spel mee. We kropen in de huid van Lobel en ervoeren hoe het is om verhaaltjes te schrijven en daarbij tekeningen te maken. Er werden volop ontdekkingen gedaan. We schilderden Kikker en Pad met de kleuren waarmee ook Lobel zelf werkte: geel, groen, bruin, zwart en wit. Ineens ontdekten de kinderen dat een boom heel veel verschillende kleuren groen heeft. Ze gingen aan het mengen en ontdekten zelfs hoe ze goud konden maken.'

Voor jonge kinderen lopen spelen en leren heel natuurlijk in elkaar over. Annelies merkt op dat zij echt nog open staan voor de wereld om hen heen. 'Ze willen die graag ontdekken en doen dat spelend. En dat gaat als vanzelf.' Spelend leren gaat volgens Annelies veel verder dan je oppervlakkig gezien zou vermoeden. 'Eigenlijk spelen jonge kinderen niet mét de dingen, maar willen ze zelf speler zijn. Dat wijst op echte, diepe betrokkenheid.' Natuurlijk realiseert Annelies zich dat het leervermogen van het jonge kind ergens begrensd is. 'Als je over het genetisch aspect⁴ hebt, moet je geen "wetenschaps-genese" verwachten.

Persoonlijke genese is echter zeker mogelijk.' Met wat voor soort opdrachten en activiteiten bereik je nu dat jonge kinderen zo'n 'persoonlijke genese' doormaken? Willemieke en Winnie maken duidelijk dat onderwijskunst op cruciale punten afwijkt van een snel in elkaar gezette les. 'Het is echt iets heel anders dan het bedenken van een werkje bij een onderwerp. De activiteiten in een exemplaar of miniatuur⁵ moeten heel natuurlijk aansluiten bij het onderwerp, er als het ware logisch uit voortvloeien. En je moet er heel goed over nadenken hoe je de leerervaringen laat vastleggen.' Annemarieke geeft een voorbeeld uit haar exemplaar: 'Wat is er logischer dan zelf een verhaaltje over Kikker en Pad te schrijven met een levensles erin, en een bijbehorende tekening te maken in de kleuren waarmee Lobel werkte?' Dat er vaak voor tekenen wordt gekozen is volgens Willemieke niet voor niets: 'De taal van het beeld is heel geschikt om observaties en gevoelens weer te geven.' Annemarieke en Annelies wijzen erop dat het zeker bij het jonge kind van belang is om de opdrachten aan te laten sluiten bij de vermogens van kinderen. Annemarieke: 'Zelf heb ik geprobeerd om in mijn exemplaar heel eenvoudig te beginnen. Gaandeweg worden de opdrachten complexer. Ik heb ook mijn

best gedaan om afwisseling in opdrachten aan te brengen.' Annelies: 'Bij jonge kinderen kun je denken aan teken-, schrijf-, maak- en doe-activiteiten, maar ook aan sorteren, rubriceren of naspelen. Denk trouwens niet te snel in het proces dat jonge kinderen toe zijn aan een nieuwe opdracht. Mijn ervaring is dat ze dingen graag herhalen. Ik liet hen bijvoorbeeld een keer een "catalogusblad" plakken en dacht op een zeker moment dat dit nu wel voldoende aandacht had

gehad. De kleuters bleken het echter nog een keer te willen doen. Hier moet je ruimte aan geven.'

Socratisch kleutergesprek

Moeten de meeste bovenbouwklassen wennen aan het gesprek in de kring, in de lagere groepen is dat dagelijkse praktijk. Toch is niet elk kringgesprek een socratisch gesprek waarin een fenomeen centraal staat, leerlingen op elkaar reageren en samen tot ontdekkingen komen. 'Mijn ervaring is dat kleuters met wie ik exemplen heb uitgevoerd het gesprek vooral via mij als leerkracht voeren', vertelt Annelies. 'Ze reageren vooral vanuit hun eigen denkwereld en zijn minder geneigd elkaars antwoorden te wegen en daarop te reageren. Soms gebeurt het echter wel dat er onderling een gesprek ontstaat. Ik herinner me dat in een groep 3 het gesprek ging over stenen. Een meisje zei over haar steen: "Mijn steen is heel erg scherp; ik denk dat hij heel lang in het water gelegen heeft." Een jongen keek haar vragend aan en zei: "In het water gelegen? Hoe bedoel je dat?" Het meisje dacht even na en reageerde: "O nee, hij is ergens vanaf gevallen en toen gebarsten." De jongen knikte: "Dat denk ik ook, want van in het water liggen wordt een steen juist glad." Een andere klasgenoot reageerde spontaan: "Ja, dat is met de mijne gebeurd; die is helemaal glad aan deze kant. Ik denk dat hij zo – en ze wreef met haar hand over de gladde kant – in het water gelegen heeft." Wat prachtig als zo'n gesprek op gang komt!'

Dat concentratie in een socratisch gesprek een cruciale factor is, blijkt wel uit wat de docenten hierover zeggen. Winnie ziet het gesprek als iets teers en fragiels. 'Eerbied voor werkelijkheid brengt een gesprek op diepte. Maar het is ook zo verstoord. Denk aan een onrustige kleuter, een IB-er die binnenloopt of een moeder die een kind komt halen.' Annemarieke heeft ervaren dat de concentratie kan wegebben als een gesprek te lang duurt. 'Ik zag bijvoorbeeld dat meerdere kinderen afhaakten. Terwijl er ook waren die zeer geconcentreerd verder spraken. De eersten konden het volgens mij niet meer goed volgen. Ik besloot het gesprek af te ronden en daarna een activiteit te doen, in dit geval het zaaien van zaadjes.' 'Je kunt de concentratie lang vasthouden mits je op het goede niveau zit', weet Annelies. 'Kom je te hoog, dan haken kleuters af en gaat de concentratie weg. Ik heb zelf meegemaakt dat kinderen uit groep 3 twee uur lang met het exemplen "Stenen" bezig konden zijn zonder dat de concentratie verslapte. Nadat de kinderen een paspoort van hun steen hadden gemaakt – waarin ze de steen natekenden en allerlei kenmerken van de steen beschreven – wilde ieder kind een beurt om zijn of haar steen mét paspoort toe te lichten.'

Hoewel er intussen enige ervaring is met onderwijskunst in de onderbouw van de basisschool, is het socratisch kleutergesprek nog een behoorlijk onontgonnen terrein. Willemieke is ervan overtuigd dat het trainen van het socratisch gesprek met jonge kinderen een goede basis vormt voor deze gespreksvoering in de hogere klassen. Het lijkt haar

zinnig om naar socratische gespreksvoering met jonge kinderen meer onderzoek te doen. In het kader van haar studie onderwijskunde heeft ze zelf onderzoek gedaan naar het socratisch gesprek in groep 6, 7 en 8.

Haar onderzoeksresultaten bieden meer zicht op de essentie hiervan. Daarom zal een dergelijk onderzoek toegespitst op de laagste groepen zeker handvatten geven om een socratisch gesprek goed op te zetten en uit te voeren.

Thema's en tips

Er zijn genoeg mogelijkheden voor enthousiaste onderbouwleerkrachten om met onderwijskunst aan de slag te gaan. Welke onderwerpen zien de docenten als kansrijk? 'Ik denk aan voorwerpen uit de natuur die kinderen met hun handen kunnen pakken, waar ze iets mee hebben die ze kunnen verzamelen, zoals stenen, takken en bladeren,' zegt Annelies. Winnie – denkend vanuit haar vakgebied Beeldende Vorming – oppert het thema kleur. 'Misschien door aansluiting te zoeken bij kunstenaars die passen bij de ontwikkeling van het jonge kind. Ik denk aan iemand als de Zwitserse kunstenaar Paul Klee. Zijn kleurrijke en fantasievolle stijl blijkt jonge kinderen aan te spreken. Klee was zelf erg geïnteresseerd in de kunst van kinderen en probeerde in zijn eigen werken iets van hun natuurlijke creativiteit toe te passen. Wederkerig blijken kinderen zijn techniek van een tekening uit één lijn graag toe te passen. Niet verrassend overigens, want hij heeft het eerst van kinderen overgenomen!' Annemarieke juicht het toe als er een exemplaar komt voor groep 2 of 3 dat gaat over het geheim achter lezen en schrijven, een onderwerp waar ze dagelijks mee te maken heeft. 'Het op schrift stellen van een boodschap voor iemand anders is een vraagstuk dat alle eeuwen, alle culturen én elk kind op die leeftijd verbindt. Misschien geeft het prentenboek *Het letterwinkeltje* inspiratie.'

Hoe kunnen enthousiast geworden (onderbouw) leerkrachten aan de slag met onderwijskunst? Willemieke vindt het in ieder geval verstandig zich te verdiepen in de principes van onderwijskunst.⁶ Er zijn veel leerkrachten binnen het christelijk/reformatorisch onderwijs die via de pabo-opleiding of nascholing al kennisgemaakt hebben met onderwijskunst. Een enkeling heeft ervaring met exemplaren voor jonge kinderen, het merendeel kent (delen van) exemplaren die gericht zijn op oudere kinderen. Zij kunnen proberen deze kennis toe te passen in de onderbouw. *Driestar educatief* kan daarbij ondersteunen. Richting deze leerkrachten wil Willemieke benadrukken dat ze niet moeten uitgaan van de onmogelijkheden. 'Ga aan de slag met de zienswijze die bij onderwijskunst belangrijk is. Dan zul je merken dat het de eerste stap is voor het werken met onderwijskunst en jonge kinderen.' Annelies en Annemarieke noemen het eenvoudig beginnen: 'Denk niet in exemplaren van

10 uur, maar in miniaturen: een dagdeel waarin het gewone bijzonder wordt. En oefen de socratische gespreksvoering en bouw de tijd die je daarmee bezigt geleidelijk op.'

Winnie wil graag de tip kwijt dat het goed werkt als je samenwerkt met een collega. Ze adviseert om gewoon te beginnen. 'Sommige dingen moet je gewoon doen. Wacht niet tot je alles helemaal beheerst. Je groeit vanzelf met het onderwerp mee.'

Willemieke doet ten slotte nog een oproep: 'Begin juist bij jonge kinderen met onderwijskunst. Zij staan open voor deze wijze van onderwijs: een open, ontvankelijke en spelende houding is bij hen nog sterk aanwezig. Jonge kinderen vinden het helemaal niet raar wanneer de leerkracht zich ineens een andere rol aanmeet of wanneer dieren opeens kunnen praten. Bij de benadering van de verschijnselen zijn ze goed in staat om de dingen 'anders' te benaderen dan wij gewend –ontwend?– zijn. Wanneer kinderen al jong wennen om les te krijgen op de manier van onderwijskunst, hebben ze daar in hogere groepen plezier van. Dat is alleen maar winst als je bedenkt dat onderwijskunst recht doet aan de natuur en de mogelijkheden van ieder kind.'

Noten

¹ Zie voor de werk- en onderwijskunstervaring van de vier docenten het desbetreffende kader bij dit interview.

² Het Duitse 'Lehrkunst' benoemt het concept exemplarisch onderwijs. 'Onderwijskunst' is een letterlijke vertaling van 'Lehrkunst'.

³ In onderwijskunstbulletin jrg. 6 nr. 2 (juni 2006) staat een uitgebreid artikel over de uitvoering van dit exemplaar.

⁴ Bij het *genetisch aspect* van onderwijskunst gaat het om het proces waarin het kind zich het onderwerp eigen maakt. Het gaat om het begrijpen (*Verstehen*) van de werkelijkheid, hoewel die werkelijkheid ook haar geheimen houdt. Bij *persoonlijke genese* blijft het verschijnsel heel dicht bij het kind, om dit zo tot verbondenheid met het verschijnsel te brengen. *Wetenschapsgenese* gaat dieper, omdat dan geleerd wordt met hen die ons zijn voorgegaan. Dat zijn bijvoorbeeld wetenschappers, kunstenaars of auteurs die met dezelfde problematiek geworsteld hebben.

⁵ In een *miniatur* wordt – in een tijdsbestek van één of meerdere dagdelen – een verschijnsel op de ziens- en werkwijze van onderwijskunst centraal gesteld. Een exemplaar is een volledig uitgedacht onderwijsstuk waarin een verschijnsel langer (10-20 uur) en dieper belicht wordt.

⁶ Een goede inleiding biedt: B. Kalkman e.a. (red.) (2005). *Onderwijskunst. Handboek voor exemplarisch onderwijs*, Gouda: *Driestar educatief*. Naast de principes van onderwijskunst zijn hierin negen onderwijsverhalen over exemplaren opgenomen. Ook op de website www.onderwijskunst.nl is enige achtergrondinformatie te vinden.

Stukje gesprek uit 'Levenslessen met Kikker en Pad' – Annemarieke Verboom

De kinderen kiezen zelf zaadjes uit en houden die in hun hand. Ruben gooit zijn minuscule zwarte stipjes direct op de grond: 'Dit waren helemaal geen zaadjes, maar zandkorrels, ik wil die andere,' zegt hij, wijzend naar een bloembol. 'Ooh, zegt Nathan, 'het zijn wél zaadjes.'

Tijdens het uitdelen komen er al verschillende reacties van de kinderen: 'Kijk, het steeltje is eruit'; 'Echt raar'; 'Spannend'; 'Jippie!'

Als iedereen één of meerdere zaadjes heeft, gaat de juf zitten en vraagt: 'Wat heb jij nu in je hand?'

Erica: 'Zaadjes, verschillende.'

Tanja: 'Ik ook.'

Taco: 'Kijk maar, ik zie bruin, geel, zwart, grijs en een beetje wit erbij.'

De juf: 'Dus je hebt verschillende zaadjes. Wat heb jij, Frank?'

Frank zit vol aandacht gebogen over zijn 'voorwerp'. Hij zegt: 'Een bloembol met wortels. Daar drinkt hij door.'

De juf: 'Huh? Drinken?'

Frank: 'Ja, hij drinkt water en dan groeit hij.'

De juf: 'Hoor je dat? Als hij water drinkt dan groeit hij?'

Marjoke: 'Ja, er moet nog mest bij.'

De juf: 'Wat bedoel je eigenlijk met groeien?'

Nick: 'Hij wordt steeds dikker, en dan komt er een steeltje uit.'

De juf: 'Hoe kan dat dan?'

Nick: 'Dat komt niet gelijk hoor, je moet wel een paar dagen wachten.'

De juf: 'O, dus als ik een paar dagen wacht komt er een steeltje uit. Geloof je dat?'

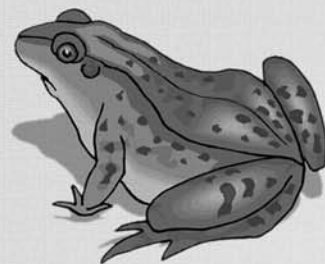
Taco: 'Ja, het stipje wordt steeds groter, en dan komt de steel.'

Marjoke: 'Als je veel zaadjes bij elkaar hebt, gaan ze aan elkaar vast zitten en dan komt er iets uit.'

Franks vinger schiet de lucht in en gaat dan weer naar beneden (O, nee je hoefde geen vinger op te steken). De juf knipoogt naar Frank, die gelijk met zijn idee komt: 'Ik kan het wel aan opa vragen. Die heeft krotten en bonen in de tuin en die weet het denk ik wel.'

Wat is of wordt ontwikkeld voor jonge kinderen?

'Levenslessen met Kikker en Pad'	[exempel – groep 3]
'Weet de zon hoe laat het is?'	[exempel – groep 4]
'Het blad en vrucht van een boom'	[miniatuur]
'De kast'	[exempel – in ontwikkeling]
'Wolken'	[exempel – in ontwikkeling]

Aan dit interview werkten mee:

- Wie* : **Annelies Kraaiveld**
Werk : docent pedagogiek, onderwijskunde, onderwijskunst en leidinggeven in het onderwijs bij *Driestar educatief*
Onderwijskunst : docent – voert (delen van) exempels uit met studenten – trainer van schoolteams – ontwikkelt exempels en voert deze uit op de basisschool (o.a. het exempel 'De kast') – betrokken bij opzet expertisecentrum voor exemplarisch onderwijs.
- Wie* : **Willemieke Reijnoudt – Klein**
Werk : docent pedagogiek en onderwijskunde en onderwijskundig medewerker bij *Driestar educatief*
Onderwijskunst : algemeen coördinator werkgroep onderwijskunst – trainer van schoolteams – ontwikkelde een exempel over boekdrukkunst (Gutenberg) – betrokken bij opzet expertisecentrum voor exemplarisch onderwijs.
- Wie* : **Winnie Verbeek**
Werk : docent beeldende vorming bij *Driestar educatief*
Onderwijskunst : betrokken bij ontwikkeling minor onderwijskunst – ontwikkelt het exempel 'De kast' – betrokken bij opzet expertisecentrum voor exemplarisch onderwijs.
- Wie* : **Annemarieke Verboom**
Werk : leerkracht groep 3 Johannes Calvijnschool Sliedrecht
Onderwijskunst : ontwikkelde het exempel 'Levenslessen met Kikker en Pad' en voerde dit uit in groep 3.